
ПОЛИСЕМАНТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ

DOI: 10.53885/edinres.2021.66.37.008

С. Ж. Рахимова

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари университети Урганч филиали академик лицейи она тили ва адабиёти фани ўқитувчиси

Аннотация: мақолада фразеологик полисемиянинг мавжуд фразеологик лугатларда берилиши, шунингдек ўзбек тилида кўп маъноли ибораларнинг шаклланиши, маъно тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритилган. Полисемантик фразеологизмларнинг ўзига хос хусусиятлари, янги маъно қирралари Ў. Ҳошимов ва бошқа ёзувчиларнинг асарлари асосида очиқ берилган.

Калит сўзлар: лексикография, полисемия, фразеологизмлар, фразема, сема, семема, янги маъно, баънолар боғланиши, кўп маънолилиқ

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

С. Дж. Рахимова

Мухаммед аль-Хорезми Ташкентский Университет
Информационных технологий Ургенчский филиал Академический
лицей преподаватель родного языка и литературы

Аннотация: в статье представлен обзор фразеологической многозначности в существующих фразеологических словарях, а также формирование многих значимых словосочетаний в узбекском языке, развитие смысла. Характерные черты многозначных фразеологизмов, новые смысловые граници. Это было раскрыто на основе произведений У.Хошимова и других писателей.

Ключевые слова: лексикография, полисемия, фразеологизмы, фразеология, сема, семема, новое значение, соединительные предикаты, многозначность

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF POLYSEMOUS PHRASEOLOGICAL UNITS

S. J. Rakhimova

Muhammad al-Khorezmi Tashkent University of Information Technologies Urgench Branch Academic Lyceum teacher of native language and literature

Abstract: *the article presents an overview of phraseological ambiguity in existing phraseological dictionaries, as well as the formation of many significant word combinations in the Uzbek language, the development of meaning. Characteristic features of polysemous phraseological units, new semantic facets. This was revealed on the basis of the works of O. Khoshimov and other writers.*

Keywords: *lexicography, polysemy, phraseological units, phraseology, sema, sememe, new meaning, connective predicates, polysemy*

Кириш. Баъзан полисемантик иборанинг бир маъноси жуда кам экспрессивликка, функционал хосланганликка эга бўлса, кейинги маъноси эса юқори экспрессив бўёққа, китобий хусусиятга эга бўлиши мумкин. Ш.Раҳматуллаевнинг ЎТФЛда кўзи уйқуга кетибди ибораси ухлай бошламоқ маъносини ифодалаш ва унинг кўзи кетибди ибораси билан вариантдошлик ҳосил қилиши кўрсатилган. Мазкур луғатда пинакка кетмоқ ибораси ҳам берилган бўлиб, у кўп маъноли ибора сифатида изоҳланган. Унинг биринчи маъноси ухлай бошламоқ бўлса, иккинчи маъноси эса хаёлга чўммоқдир: Қария пинакка кетди: оқ сочли бошини қўллари билан сиқиб, кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди. (Ойбек, Нур қидириб)

Таъкидлаш лозимки, ўзбек тилида полисемантик фразиологизмлар кам ўрганилган. Ш.Раҳматуллаев тадқиқотларини чуқур ўрганиб, унинг таҳлилларига таянган ҳолда ўзбек тилида полисемантик фразиологизмларнинг миқдори кам эканлигини таъкидлайди: “Маълумки, полисемия (кўп маънолилик) ҳодисаси сўзга ҳам, иборага ҳам хосдир, лекин бу ҳодисанинг лексикада ва фразеологияда тарқалиш даражаси бир хил эмас. Проф. Ш.Раҳматуллаевнинг ҳисоб-китобларига қараганда, «ўзбек тилидаги сўзларнинг фақат 20 фоизигина полисемантик бўлса, «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати» (1964) да талқин этилган 998 та иборанинг 156 таси кўп маъноли хусусиятга эга эканлиги таъкидланади.

«Фразеологик полисемия дейилганда иборанинг ўзи биттадан ортиқ фразеологик маъно англатиш» тушунилади. Фразеологияда

ибораларнинг асосий қисми бир маъноли, моносемантик хусусиятга эгадир. Тилимиздаги ибораларнинг тахминан бешдан бир қисми икки ва ундан ортиқ маънога эга экан. Дарслик ва қўлланмаларда ҳам полисемантик фразиологизмларга нисбатан кам намуналар келтирилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Фразеологик бирликлар лисоний жиҳатдан тадқиқ этилганда бошқа тил бирликларидан грамматик, семантик жиҳатдан фарқлаш зарурати ҳам юзага келади. Хусусан, ўзбек тилшуносларидан Ш.Раҳматуллаев, Б.Йўлдошев, А.Маматов кабилар икки ёки ундан ортиқ сўздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга муқобил, яхлитлигича устама кўчма маъно англатадиган луғавий бирликларни фразеологик бирлик ҳисоблайдилар.

Иборалар соҳасида чуқур тадқиқотлар олиб борган Ш. Раҳматуллаев фразеологик бирликларнинг маъно табиатини биттадан ортиқ сўз яхлитлигича маълум бир образ асосида, кўчириш йўли билан семантик тараққиётни бошдан кечиради деб таъкидлаб муайян образ асосида юзага келган маънога фразеологик маъно деб қарайди.

Ўткир Ҳошимовнинг “Нур борки, соя бор” асари да иборалар турлича маънолар ифодалайди. Уларни изоҳли луғат шаклида тартиб бериш мумкин. Қўйида келтириляётган ибораларнинг аксарияти полисемантик бўлиб, бугунга қадар яратилган махсус ва изоҳли луғатларда учрамайдиган маъноларни ҳам ифодалаган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Кўзидан ўт кетди. 1. Қаттиқ ғазабланганидан гўё кўзлари чакнаб кетди. “Қаттиқ қўрққанидан гўё кўзлари чакнаб кетди” маъноларини ифодалайди. Кўзидан ўт ёнди, кўзида олов ёнди, кўзида чўғ ёнди, кўзларида ўт чакнади, кўзида ўт порлади, кўзидан учкун чакнади ва бошқалар. Масалан, кўзларида ўт сачраб кетди ибораси “кўзидан ўт чиқиб кетди” ўрнига ишлатилган. Кўзларида ўт сачраб кетди” фраземасида маъно ҳам анча кучлидир. Мисол учун: Унинг рўпарасида Шерзод, кеча ўзи пачоқлаб кетган ўша Шерзод кўзларидан ўт сачраб турарди. 416-бет. Ёзувчи кўзида ўт ёнди иборасининг феъл компонентини яъни ёнмоқни порламоқ феъли билан алмаштириб қўллайди. Йирик-йирик теран кўзларида Шерзодга таниш ўша мулойин самимий ўт порлаб кетди. 263-бет. Болкайнинг мовий кўзларида эса фақат гўдаклардагина бўладиган тиниқ бир ўт порлади (327-бет) Порламоқ 1. Ёрқин нур сочиб турмоқ, равшан ёнмоқ. 2. Кўчма Нур сочмоқ, барқ урмоқ, балқимоқ. Шунда унинг тиниқ чеҳрасида, қоп-қора кўзларида яна ўша жозибали ўт порлаб кетди (329-бет) .

Ёнмоқ . 1. Ўт олмоқ, ўтда куймоқ. 2. Нурда товланмоқ, нур қайтармоқ 3. Ортиқ даражада иссиғи, ҳарорати ошгандек сезмоқ, кизимоқ. 4. Кўчма қайғурмоқ, куймоқ, ачинмоқ. 5. Кўчма. Қизишиб,

асабийлашиб кетмоқ, тутоқмоқ, алангламоқ. 6. Кўчма. Алангламоқ, ўт олмақ. 7. кўчма. Ошиқмоқ, сабрсизлик билан кутмоқ. Унинг боши сирқиллаб оғрир, кўзининг ич-ичида олов ёнаётгандек ловиллаб ачишар эди 415-бет. Ёзувчи баъзи ўринларда кўзида ўт ёнди иборасини кўзида чўғ ёнди деб ишлатган. Бу иборада ўт компоненти чўғ компоненти билан алмашган. Рауф Абдуллаевичнинг ўйчан кўзларида бирдан тагин ўша чўғ ёниб кетди (263-бет). Ўтга нисбатан чўғда маъно қиррасида маъно оттенка кучайтирилди.

Унинг боягина мулойим йилтиллаган кўзларида энди совуқ ғазаб олови ёнар, боягина ипакдек майин товланган овози энди темирдек жаранглаб чиқарди (375-бет). Эрим йўк! – Унинг кўзларида нафратли олов ёниб кетди. Ўлган! (219-бет). Ўт → чўғ → олов. Иборанинг лексик таркибини ёзувчи ўзгартириб қўллайди. Бунда компонентлар бошқа компонентлар билан алмаштириляпти. От компоненти ва феъл компоненти алмашилди.

Бош айланди ибораси умум тилда икки маънони англатади. Бехуд бўлмақ. Мувозанатини йўқотмоқ организмнинг касалланган ҳолати, бунда гўё атрофдаги ҳамма нарса айланиб кетаётгандек туйилади. Ёзувчи асарида бу фраземадан фойдаланган. Масалан. Унинг кўзлари ачишар, борган сайин тамоғи қурир, боши айланиб кетаётганга ўхшарди (417-бет). Элмира боши айланиб кетгудек бўлиб институт ҳовлисига тушди (310-бет).

Бош айланди фраземасининг умум тилдаги иккинчи маъноси эсанкирамоқ Ў.Хошимов асарида бу иборанинг иккинчи маъносидан ҳам унумли фойдаланган. Масалан: ...димоғига урилаётган нафас атир иси бошини айлантириб қўйгандек бўлар (242-бет). Шерзод чечакларини димоғига яқин келтириши қалби ҳаяжонг атўлиб, боши айланиб кетгандек бўлди (211-бет). Умумхалқ тилида бош кўтармоқ фраземаси бор. Бу фразема уч маънони англатади. Лекин бош кўтармоқ иборасининг қарамоқ маъноси 14 жуда қўп ўринда учради. Масалан: Шерзод бир зум бошини кўтариб қоради-да, ҳаяжондан энтикиб пичирлади (236-бет). Раис кескин бош кўтарди-ю, анчагача ўзига келолмагандек, Шерзодга тикилиб қолди (316-бет).

Қуйидаги иборада эса қилиб турган ишини тўхтатиб қараш маъноси бор. Фарида ҳам худди Шерзоднинг кириб келишини кутиб тургандек бошини кўтариб қаради (242-бет). ...сигнал ҳадеб чалинаверганидан кейин бошини кўтариб қаради. (277-бет). Қиз қадам товушини эшитиб бошини кўтарди (272-бет). Шундагина Фарида бошини кутардида, қайрилма қошларини чимириб, аудиторияга бир дафта қизиқсиниб қараб қўйди (241-бет).

Умумхалқ тилида бош чайқамоқ ибораси бор. Ёзувчи асарда бу

фраземадан ҳам унумли фойдаланган. 20 ўринда турлича маъноларда ишлатган. Масалан, Врач пастки лабини тишлаганча, бош чайқади-да, “дарров ётинг”, деб имо қилди (263-бет). – Йўқ! – котиба кескин бош чайқади. – Битта ўзингизни чақиряптилар (346-бет). – Асарнинг ўзи қанақа, дурустми? – Йўқ! – Зухра охиста бош чайқади – Майда гап (273-бет). – Раҳмат! Шерзод бош чайқади. Каска берсангиз бўлади. Ўзим топиб оламан (362-бет).

Юқорида келтирилган мисолларда бош чайқади ибораси бошини (икки ёнга бир неча марта) буриб, йўқ жавобини бериш маъносини билдирган. Бошқа ўринларда эса бош чайқади ибораси (бошни икки елка томон бир неча марта эгиб) таассуфланганни билдирган. Масалан: С.Рустамович изтироб билан бош чайқаган эди. Ҳозир харидорлар ёмон бўб кетган! – деди бош чайқади (369-бет).

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Умумхалқ тилида кўз ўнгида ибораси 2 хил маъно оттенкасига эга. Бу иборадан ёзувчи 30 дан ортиқ ўринда унумли фойдаланган. Қуйидаги кўз ўнгида ибораси “бевосита кўринган, кузатилган ҳолда” маъносига эга. Масалан: Кейинги воқеа шу қадар тез бўлиб ўтдики, Шерзод кўз ўнгида рўй берган нарсаларни яхши англаб ҳам ололмади (376-бет). Негаки, улар ҳар куни сизнинг кўз ўнгида рўй беради (355-бет). С.Соқиевич унинг кўз ўнгида ҳар куни минг хил товланиб кўринар, аммо ҳеч қачон сенсиремаган эди. (254-бет). Кўз ўнгида ибораси “тасаввурида сақланган” маъносини ҳам беради. Бу маънодаги иборалар асар қаҳрамонларининг нутқида унумли ишлатилган. Масалан: Шу ондаёқ бетон девор тагида икки букилиб ётганча лабининг қонини артаётган Сирожиддин кўз ўнгида келди. (410-бет)(254-274,276,338-бет).

Шерзоднинг кўз ўнгида Рауф Абдуллаевичнинг самимият тўла чеҳраси жонланди (326-бет). ... иш пул билан битади, деб ўргатган С.Соқиевич Шерзоднинг кўз ўнгида келди-ю, икковини ҳам омон кўриб кетди (205-бет). Умумхалқ тилида кўз олайтирмақ иборасин бор. Икки хил маънони ифодалайди. Масалан: – Нима, “нима бўлди” – деди кўзи олайиб – нега осилиб қолдинг менга? (415-бет). От унга кўзини олайтириб қаради, безовталаниб қулоқларини чимирди (305-бет). Бу иборада кўзни ўқрайтириб қараш маъноси етакчидир.

Энди ёзувчининг яна бир ишлатган иборасига мурожаат қилайлик. Масалан: Қабулхонада ўтирган котиба қизнинг тақинчоқларига кўз олайтириб ўрнидан туриб кетди. (374-бет). Юқоридаги мисолда кўз олайтириб ибораси “ўз манфаатига бўйсундириш (олиш) ниятида бўлмоқ” маъносини изоҳлапти. Сирожиддин томонга қовоғи солиб қараб кўйди-ю, кўзлари олайиб кетди. – Нима бўлди? – деди ваҳима билан.

Умумхалқ тилида жонига тегмоқ ибораси “безор қилмоқ” зерикмоқ каби маъно аттенкаларига эга. Масалан: Лекин бунақа қилиқлар одамларнинг жонига тегди (354-б). Соатлаб мажлисларда ўтириш мана бундай жонга тегди (228-б).

“Жон куйдириб” ибораси умумхалқ тилида “жон куйди ва машаққатни ўз устига олгани ҳолда, тиришиб (ишламоқ)” каби маъносига эга ёзувчи ўзининг асарида бу иборани иккинчи маъносида кўп ишлатган. Масалан: Унинг институтга киришида худди шу домла жон куйдирганини, бу одам дадасининг болаликда бирга ўсган дўсти эканини энди у биларди (223-бет). Қизиғи шундаки, бундай ходимнинг жон куйдириб ишлашга ҳеч ким парво қилмайди-ю, бир гал ишга кечикса ... (285-бет) (227-,224-,301-бетлар).

Қуйидаги мисолда “қовоғи солиқ” ибораси иккинчи маъносида қўлланган. Яъни қуюқ қора булутлар билан бурканган маъно оттенка бор.

Масалан: Тушдан буён қовоғи солиб турган осмонда бир лаҳза чакмоқ йилт этди-ю, кетидан осмон фалакни ларзага келтириб мамақалдирик гумбурлади. (244-бет). Умумхалқ тилида “юз ўғирмоқ” ибораси бор. Бу ибора бошини буриб қарамоқ қарамаслик учун бошини бошқа томонга бурмоқ маъно аттенкаларига эга. Масалан: Шерзод ғаши келиб юзғини ўғирди-да, дераза олдида борди (196-бет). Қуйидаги мисолда “алоқани узиш муомалада бўлишни истамаслик” маъноси етакчилик қилади. Масалан: Бояги кўзлари чакчайган йигит уни кўрди-ю, намоёйишкорона истеҳзо билан юзини чириллатиб ўғирди. (371-бет).

Юз ўғирмоқ ибораси ҳам кўп маъноли. 1) Бунақаларни қутуртираётган илдинини қидириб юрибман ўзи! – Шерзод Сайфиддин акадан юз ўғириб, ветеранга қаради. 199-бет, 377-бет. 2) Аммо С.Сақиевич бу садоқат остида яшириниб ётган нарсани яхши билар, эртага омади юришмай қолса бу одамларнинг ҳеч бўлмаганда ярмиси ўзидан юз ўғириб кетишга ақли етар эди. 301-бет. Биринчи гапда юзини бошқа тарафга бурмоқ, иккинчи ўринда эса, кечиб кетмоқ маъноларини ифодалаган.

Умумхалқ тилида “яхши кўрмоқ” ибораси кўп қўлланади. Бу фразама “севмоқ, ошиқ-маъшук бўлмоқ, ёқтирмоқ, иззат-ҳурмат” маъносини ифодалайди. Ў.Ҳошимов ўз асарида бу фраземадан унумли фойдаланган. Масалан: Сирожиддин уни яхши кўрармиди, йўқми, ҳали ўзиям дурустроқ билмасди (223-бет). Кейинги иборалар “ёқтирмоқ” маъносида келган. Масалан: Зухра онаси энг яхши кўрадиган таомларни тайёрлар эди. (335-бет). Фақат бу уйга меҳмонлар келганда унинг пазандалик одати ярқ этиб кўриниб қолар у меҳмон кутишни яхши кўрарди (227-бет). У тиниксой бўйидаги толзорга борганида ўтлоққа ёнбошлаб олис-олисларга-тоғларга тикилиб ётишни яхши кўрар, қизик

хаёлларни уйлар эди. (300-бет).

Яхши кўрмоқ. Маҳаллий кадр қўли синса, енгининг ичига яшириб кетаверади. Шунинг учун баъзилар шунақа кадрларни яхши кўради (319-бет). Қуйидагиларда иззат-хурмат қилиш маъноси етакчилик қилган. Масалан: Бекор гап! Лично мен ўша болаларни яхши кўраман қадимги яллама-ёримни бугунга мослаб айтади, (207-бет). Шерзод бу дилкаш, содда жувонни худди ўз синглицидек яхши кўрарди (323-бет).

Умумхалқ тилида “ишга тушмоқ” ибораси “меҳнат қилишни бошламоқ, ишлай бошламоқ” каби маъноларда ишлатилади. Масалан: Бу пайтда Шоира техникумни битириб, касалхонага ишга кирган, лекин олган маоши ўзидан ортмасди. Чамаси Абдувоҳид пол латтани юварди. – Қачон ишга тушасан, - деди у ўзига ердан туриб. – Бюллетини яна уч кунга чўзиб беришди (266-бет). – Ўзиям зерикди энди, – Жўравой мулойим жилмайиб қўйди. – Ишга кирмасам бўлмайди, деяпти. (366-бет).

Келтирилган ибораларнинг асосий қисми полисемантик хусусиятга эга. Камида иккита маъно ифодалаш имкониятига эга фразеологик бирликлар кўп маъноли, деб ҳисобланади. Таҳлил учун танланган асарлар матнида иборалар иккитадан еттитагача маъно ифодалагани аниқланди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Бирдан ортик, камида иккита бир-бирига боғлиқ турли маъно қирраларини ифодаловчи фразеологик бирликлар полисемантик ҳисобланади. Шунинг учун лексеманинг кўчма маънолари қанчалик кўп бўлса, иборалар ҳам шунга яқин маъноларни контекст билан боғлиқ ҳолда ифодалаш мумкин. Мавжуд луғатларда полисемантик фразиологизмларга алоҳида ўрин ажратилмайди. Бошқа маънолар билан аралаш ҳолатда келтирилади. Айниқса, ЎТИЛда. Ш.Раҳматуллаев яратган “Ўзбек тилининг қисқа фразеологик луғати”да ҳам полисемантик фразиологизмлар ибораларнинг чоракка яқин қисмини ташкил қилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. 382-б.

Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 8.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М. 1981. 598 б.

Ҳошимов Ў. Нур борки, соя бор. Роман. –Т., 2017. 396 б.